

УДК 321.7 (477)

Півторак О.В., Головне управління праці і соціального захисту Миколаївської обласної державної адміністрації

Ціннісні і раціонально-утилітарні обґрунтування на користь існування демократії

Дана стаття присвячена актуальній проблемі становлення демократії в Україні. Автор звертає увагу на переваги і недосконалість демократичної системи правління. І в публікації автор приходить до висновку про те, що саме демократія є найкращим засобом організації суспільного життя, здатним захистити права і свободи своїх громадян і створити найкращі умови для реалізації їх інтересів.

The article deals with problem of establishment the democracy in Ukraino. The problems of preferences and defects of democratic system are under the authors consideration. And the aim of the article is to turn reader's attention to democrasi like the best way of organization of social system.

Півторак Ольга Василівна. В 2002 році закінчила факультет політичних наук МДУ ім. Петра Могили і отримала ступінь магістра. Наукові інтереси – проблеми демократизації сучасного українського суспільства.

Демократія значною мірою являє собою механізм чи засіб розв'язання проблем, що виникають у суспільстві. У цьому сенсі головне призначення демократії полягає у створенні прийнятних для більшості людей обмежень і механізмів розв'язання конфліктів. Тому в процедурах демократії важливе місце займає визначення джерел конфлікту і його суб'єктів.

Оскільки демократія – це процес, в якому беруть участь різні сили, її не можна звести до якого б то не було одного знаменника. Найголовніше полягає в тому, щоб за будь-яких умов реалізації основних принципів демократії ці принципи були дотримані. Тут доречно згадати влучну аналогію П.І. Новгородцева. Давши одній зі своїх статей назву “Демократія на роздоріжжі”, він пояснював суть даного поняття так:

“Оскільки демократія є система волі, система політичного релятивізму, для якого немає нічого абсолютного, котрий все готовий припустити, будь-яку політичну можливість, будь-яку господарську систему, аби це не порушувало початку волі, – вона і є завжди розпутья; жоден шлях тут не заборонений. Над всім життям, над усією думкою панує принцип відносності, терпимості, найширших допущень і визнань” [1, с. 321].

У цьому сила, життєздатність і одночасно слабкість демократії. У прагненні ж позбутися закладених у ній слабкостей, виправити, замінити формальну демократію сутнісною, соціальною чи іншими формами “щирої” демократії присутня небезпека тоталізації шляхом злиття суспільства і держави і, відповідно, знищення самої демократії.

Багато мислителів минулого, будучи не завжди противниками демократії, попереджали про її недоліки. Примітно, що Платон вважав демократію самою корумпованою після тиранії формою правління. Аристотель називав демократію самою нижчою з усіх законних форм правління, найбільшою мірою схильною перероджуватися в тиранію. Продовжуючи цю тенденцію, І.-В. Гете писав:

“Ніщо так не відштовхує, як більшість, тому що вона складається з купки сильних лідерів, із шахраїв, що пристосовуються, зі слабких, котрі асимілюються, і з маси, що рухається за ними, не маючи ні найменшого уявлення про те, чого вона хоче” [2, с. 301].

Подібних, не зовсім утішних оцінок демократії видатними мислителями минулого безліч. Але досить відзначити, що досвід ХХ ст. у ціло-

му підтвердив правоту А. де Токвіля, що попереджав про небезпеки, що приховані в демократії для волі, можливостях “тиранії більшості”, що може бути не менш, якщо не більш, жорстокою, ніж тиранія декого чи однієї особи. Тут доречно відзначити, що А. де Токвіль був одним з тих, хто розглядав розвиток державно-політичних систем на шляху демократії як неминучу закономірність. Коментуючи цю думку, П.І. Новгородцев писав у 1923 р.:

“У країнах, що випробували цю форму (демократію) на практиці, вона давно вже перестала бути предметом страху, але вона перестала бути і предметом поклоніння. Ті, хто її спростовує, бачать, що в ній усе-таки можна жити і діяти; ті, хто її цінує, знають, що, як усяке земне творення, вона має занадто багато недоліків для того, щоб її можна було безмірно звеличувати” [3, с. 324].

Зрозуміло, немає і не може бути досконалої демократії, але, незважаючи на всі недоліки, вона є найкращою і найгуманнішою формою правління з усіх до сих пір відомих. У. Черчилль якось говорив, що “демократія – жакхлива форма правління, якщо не враховувати всі інші” [2, с. 78]. Демократична форма правління дійсно характеризується багатьма недоліками. Але попри все людство не вигадало більш ефективної і разом з тим більше відповідної волі більшості членів суспільства й одночасно духу свободи особи форми правління. Переваги демократії можуть бути сумнівними, але вади диктатури загальновідомі. І все ж таки демократична форма правління зберігає життєздатність і ефективно функціонує в силу активної участі громадян у справах суспільства, забезпечення високого рівня інформації про стан суспільних справ і глибокого почуття цивільної відповідальності. Очевидно, що в сучасних умовах парламентської демократії, загального голосування, плюралізму партій і політичних організацій, що представляють різного роду зацікавлені групи, жодний уряд не в змозі завоювати владу без згоди більшості виборців.

Розповсюдження демократії у світі – складний і суперечливий процес. З моменту виникнення Афіньської республіки демократичні держави завжди залишалися в меншості. В історії людства після рідких “припливів” демократії, розширення числа демократичних держав звичайно слідували її затяжні “відливи” – скорочення чисельності чи взагалі зникнення на багато

століть. Чи будь-яка країна готова до демократії і що вона здатна дати суспільству й окремим людям – руйнування державності, хаос і анархію чи волю, порядок і процвітання? Відповіді на ці питання особливо актуальні для України і ряду інших постсоціалістичних держав, що ступили на шлях демократизації суспільства.

Ціннісні обґрунтування демократії

Протягом багатьох десятиліть ліберальна демократія була одним з головних символів Заходу в його боротьбі з комуністичною ідеологією і країнами командного соціалізму. Це наклало свій відбиток не тільки на повсякденні, але і на наукові уявлення про демократію, сприяло масовому поширенню ідеалізованих, явно завищених оцінок її можливостей, що проявилися у спробах обґрунтування демократії як універсальної і найкращої форми політичного устрою для всіх країн і народів.

У світовій політичній думці існують *ціннісні і раціонально-утилітарні обґрунтування демократії* [4, с. 112]. Перші з них розглядають демократію як самоцінність (незалежно від її економічного і соціального впливу), як реальне втілення в державному устрої найважливіших загальнолюдських цінностей: волі, рівності, соціальної справедливості і т.п. Чи так це насправді? Наскільки сучасна модель демократії втілює в собі ці цінності чи сприяє їх реалізації і чи є самі ці цінності загальнолюдськими, тобто визнаними і бажаними всіма людьми чи хоча б їх переважною більшістю?

Однією з найбільш шанованих демократичних цінностей є воля. Протягом тисячоріч більшість з проявів волі не вважалися благом. Навіть найбільший розум античності Аристотель вважав надання людям можливості жити так, як це їм заманеться, ознакою неправильних, поганих форм правління.

Деякі цивілізації взагалі не знали поняття волі в його ліберальному тлумаченні, тобто як незалежність від держави і суспільства. Так, у Китаї ліберальне розуміння волі принесли європейські християнські місіонери лише в XIX ст. Це суспільство виходило з природності суспільної і політичної ієрархії, побудови державного правління на основі таких принципів: людяність, турбота старших про молодших і слухняність останніх, вихованість, сором і покарання.

Найбільш далеко в запереченні волі, трактуванні її як антицінності зайшла тоталітарна дум-

ка. Глибоко розкриваючи логіку цього мислення, один з героїв знаменитого роману Е.І. Зам'ятіна "Ми" ототожнює волю з неорганізованим, диким станом людства, зворотним боком якого є злочини і нещастя [4, с. 108].

І хоча в сучасному світі потяг до волі значно підсилюється, дуже багато людей, якщо не переважна більшість, не розмірковуючи, поміняють волю, особливо політичну, на матеріальний добробут, безпеку і порядок. Масовість такого відношення до волі ставить під сумнів ціннісне обґрунтування демократії як реального втілення волі в державному устрої.

Очевидно, що якщо сама воля не вважається більшістю найголовнішою загальнолюдською цінністю, то ще менше на це може претендувати демократія, що припускає здійснення лише дуже вузького аспекту волі – волі політичної. Як уже відзначалося, демократія цілком сумісна з відсутністю в індивіда особистої волі й інших прав, з тиранією більшості. Та й стосовно політичної волі сам принцип демократії звичайно не забороняє її обмеження за допомогою економічних, соціальних, інформаційних і деяких інших ресурсів, що у ринковому суспільстві розподілені досить нерівномірно [10, с. 152].

Невід'ємним для демократії є, таким чином, лише один, формально-політичний аспект волі, що припускає рівне право громадян на участь у формуванні органів влади. Чи є це право цінністю для сучасних громадян?

Протягом тисячоріч цілком природним і справедливим вважалося правління монархів і аристократії, що виключає будь-яку політичну волю. З розвитком індивідуалістичного світогляду і самосвідомості особистості підсилюється потяг людей до участі в справах держави, політична воля перетворилася в одну із суспільних цінностей. І все-таки, незважаючи на те, що політика робить досить великий вплив на життя сучасної людини, можливість вільної участі в її формуванні, рівноправного впливу на владу не вважається більшістю громадян найважливішою цінністю.

Це пояснюється насамперед тим, що безпосередні життєво важливі інтереси громадян звичайно лежать у позаполітичних сферах і їхня реалізація безпосередньо не зв'язана з демократією. Політична воля може навіть перешкоджати їхньому здійсненню. У таких випадках громадяни, як правило, воліють обмежувати свою волю заради інших життєво важливих цілей, напри-

клад економічної ефективності, зміцнення безпеки і порядку і т.д. При цьому демократія, рішення більшості цілком можуть виступати інструментом обмеження індивідуальної, а іноді і всякої волі, як це було, наприклад, у випадку демократичної передачі верховної влади у Веймарській республіці Гітлерові.

Відносно невисокий ціннісний статус політичної волі в масовій свідомості пояснюється також несприятливим співвідношенням її безпосередніх “плюсів” і “мінусів”, особистісних користей і витрат. Пряма особиста користь від активної реалізації політичних прав звичайно невелика і часто взагалі здається сумнівною через малу ймовірність здатності окремої людини вплинути на прийняття політичних рішень. Витрати ж часу, енергії, а іноді і матеріальних засобів, необхідні для ефективною політичної діяльності, дуже значні. Тому з погляду поточних, вузькогосподарських інтересів індивіду взагалі не вигідно використовувати політичну волю, брати участь у рішенні державних і суспільних питань. Хоча суспільна діяльність сприяє самореалізації людини, більшість людей все ж таки надають перевагу не політиці, а іншим сферам самоствердження [6, с. 94].

Відносно невисока значимість для більшості людей політичної волі і дуже слабкий зв'язок демократії і волі ставлять під сумнів ціннісний обґрунтування демократії.

Не відрізняються переконливістю й інші широко розповсюджені ціннісні обґрунтування демократії, наприклад її ототожнення з рівністю і соціальною справедливістю. Самі ці поняття досить неоднозначно трактуються різними людьми, у тому числі і вченими.

У сучасному світі як шанована більшістю громадян цінність виступає розуміння рівності як однакових для кожної людини життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості, її розвитку або ж як одержання кожним за заслугами. Така рівність вважається справедливою на протигагу соціальної зрівнялівці і несправедливій нерівності. Демократія дуже слабо зв'язана з забезпеченням рівності можливостей і наданням за заслугами. Вона означає лише формальну рівність усіх громадян, тобто їхню рівноправність як юридичних осіб. Забезпечувана нею політична рівність дуже далека від фактичної рівності життєвих шансів людей і може використовуватися як ширма, що прикриває глибоку соціальну нерівність.

З огляду на дуже слабкий зв'язок демократії з волею, рівністю і гуманізмом у цілому, немає ніяких підстав ототожнювати її і із соціальною справедливістю, що є однією з основних людських цінностей.

Явно неоднозначне відношення демократії до найбільш шанованих людьми (загальнолюдських) цінностей – волі, рівності, соціальної справедливості й ін., а також їх різне, часом прямо протилежне тлумачення і дуже розповсюджена перевага їм інших, більш земних, повсякденних радощів свідчать про неспроможність чи, щонайменше, сумнівність ціннісних обґрунтувань демократії, так само як і практичних спроб примусово “ощасливити” нею різні народи.

Якщо демократія сама по собі не є скільки-небудь загально визнаною цінністю, то чи здатна вона принести суспільству і людям найбільшу в порівнянні з іншими формами правління користь? [9, с. 50]

Раціонально-утилітарні обґрунтування демократії

Друга, раціонально-утилітарна група аргументів на користь демократії абстрагується від ціннісного підходу і трактує її як найбільш раціональну, корисну для громадян форму організації. Стверджується, що демократичне правління дозволяє всім суспільним групам артикулювати і гармонійно сполучати свої інтереси. Воно збільшує сприйнятливість суспільства до нових візій, вимог часу і різних соціальних сил, підвищує ймовірність знаходження оптимальних рішень.

Демократія являє собою механізм виявлення і добору соціальних альтернатив. Разом з конкурентними ринковими структурами вона робить суспільство відкритим для будь-яких ідей і варіантів розвитку, якому надає перевагу народ. Тому демократична ринкова держава може називатися відкритим суспільством. Це означає незастосовність до нього таких широко розповсюджених характеристик, як “капіталізм” і “соціалізм”.

Досить детальне раціонально-утилітарне обґрунтування демократії міститься в системній теорії (Н. Луманн, К. Дойч і ін.) [4, с. 119]. Системні версії демократії виправдовують її існування не гуманними розуміннями, а найкращими можливостями збереження і розвитку соціальної системи, її адаптації до беззупинно зміню-

ваного середовища. Високій пристосованості демократичної системи слугує цілий ряд властивих їй принципів. Так, плюралізм, що стимулюється демократією, забезпечує різноманіття суспільних явищ, багатство духовних і соціальних альтернатив, розширюючи тим самим діапазон політичного вибору і ймовірність перебування оптимальних шляхів розвитку. Демократична співучасть дозволяє представити різні погляди і позиції при прийнятті політичних рішень, здійснювати добір найбільш прийнятних з них.

Наявність опозиції дає можливість всебічно аналізувати проекти політичних рішень, виявляти їхні слабкі сторони, знаходити альтернативи. Періодична конкурентна зміна парламенту й уряду сприяє своєчасному виправленню помилок і гнучкому коректуванню політичного курсу відповідно до ситуації, що змінюється.

Системні інтерпретації демократії зазнають критики за їхню гуманістичну індиферентність, абстрагування від моральних імперативів і загальнолюдських цінностей. З погляду системного підходу з однаковим успіхом можна виправдати будь-які антигуманні форми організації, що сприяють самозбереженню системи [11, с. 80].

Системна модель демократії – зокрема і її раціонально-утилітарні обґрунтування – взагалі виходить із традиційних ліберальних уявлень про людину як раціонально мислячу і діючу істоту, що прагне до волі, що поважає демократичні процедури, закон, інтереси і права інших людей і здатну до самообмежень. Передбачається, що ключова фігура такої демократичної моделі – виборець – правильно “усвідомлює свої власні інтереси й оцінює альтернативних кандидатів на основі того, хто з них буде щонайкраще служити його інтересам, і потім віддає свій голос за кандидата, найбільше високо ним оціненого” [7, с. 57].

Така модель особистості в більшому чи меншому ступені відбиває західні реалії, але ніяк не є універсальною. Соціальна ірраціональність поведінки, індивідуальний і груповий егоїзм, зневага інтересами інших людей і народів, небажання йти на компроміси, національна, релігійна і класова непримиримість і сьогодні є типовими рисами політичного життя більшості держав світу.

Як відзначає більшість політичних антропологів, людина не завжди готова до демократії, тому що вона – “істота суперечлива, завжди небезпечна, здатна до виродження, що піддається

зовнішньому впливу, нацьковуванню, і лише частково розумна”. Не тільки окремі індивіди, але і цілі народи звикли до патерналістського відношення з боку влади. Багато хто не може нормально існувати без твердої, авторитарної влади, що обмежує егоїстичні прагнення й агресивні інстинкти і захищає людину “від самої себе” [9, с. 51].

І хоча не з усіма подібними судженнями про людину і демократію можна погодитися, історія вчить, що демократія – благо лише тоді, коли вона відповідає політичній культурі і менталітету народу, має необхідні економічні і соціальні передумови. У протилежному випадку вона вироджується в охлократію – влада юрби, що направляється демагогами, приведе до хаосу й анархії й у кінцевому рахунку до диктаторських режимів.

Уразливість для критики як ціннісних, так і раціонально-утилітарних обґрунтувань демократії означає, що вона не є універсальною, найкращою для всіх часів і народів формою правління. “Погана”, неефективна демократія може бути гірше для суспільства і громадян, чим деякі авторитарні і навіть тоталітарні режими. Історія свідчить, що багато монархій, військові хунти й інші авторитарні уряди робили для економічного процвітання, підвищення добробуту, зміцнення безпеки громадян і гарантування їхньої індивідуальної волі, а також справедливого розподілу результатів праці набагато більше, ніж слабкі чи корумповані демократичні режими [4, с. 149].

І все ж таки зростаюче прагнення населення сучасного світу до демократичних форм правління не є випадковим. За наявності визначених соціальних передумов демократія має ряд переваг над іншими формами правління.

Загальний недолік усіх недемократичних політичних систем полягає в тому, що вони не підконтрольні народу, а виходить, характер їхніх взаємин із громадянами залежить насамперед від волі правителів. У минулі століття можливість сваволі з боку авторитарних правителів істотно стримувалася традиціями правління щодо високої освіченості і вихованості монархів і аристократії, їхнім самоконтролем на основі релігійно-моральних кодексів, а також думкою церкви і погрозою народних повстань. У сучасну епоху ці фактори або взагалі зникли, або їхня дія сильно ослабла. Тому надійно приборкати владу, гарантувати захист громадян від державної сваволі може тільки демократична форма правління.

Вона потрібна не тільки окремим громадянам, але і самій політичній системі. В умовах ослаблення можливостей харизматичної, традиційної й ідеологічної легітимації, щоб бути ефективною, влада особливо потребує визнання народом за допомогою демократичних процедур.

Сучасний суспільно-економічний прогрес багато в чому стимулює розвиток демократії, розвиває демократичний менталітет і ціннісні орієнтації громадян [5, с. 3]. Він вимагає соціальної емансипації особистості, поваги її гідності і незалежності мислення, фундаментальних прав і свобод. Він має потребу у свободі інформації і плюралізмі громадського життя в цілому. І в цьому сенсі тим народам, що готові до індивідуальної волі і відповідальності, обмеження власного егоїзму, поваги закону і прав людини, демократія дійсно створює найкращі можливості для індивідуального і суспільного розвитку, реалізації гуманістичних цінностей: волі, рівноправ'я, справедливості, соціальної творчості.

Література

1. Гаджиев К.С. Введение в политическую науку: Учебник для вузов. – М., 2000. – 43 с.
2. Політологія: Навчальний посібник для вузів / Упорядк. та ред. М. Сазонова. – Харків, 1998. – 735 с.
3. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Учебник для вузов. – М., 1999. – 447 с.
4. Бажанов В.А. Парадоксы демократии // Вест. Моск. ун-та, Сер.18. – 1997. – № 1. – С. 102-122.
5. Білоус О. Українську економіку врятує тільки справжня демократія // Віче. – 1998. – № 4. – С. 3.
6. Доган М. Эрозия доверия в развитых демократиях // МЭМО. – 1998. – № 2. – С. 19-21.
7. Гладкий О. Недосконалість демократії // Молода нація. – 2000. – № 3. – С. 57.
8. Макарычев А. Стабильность и нестабильность при демократии // Полис. – 1998. – № 2. – С. 149.
9. Павловський М. Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму // Віче. – 2000. – № 4. – С. 50.
10. Прокопчук І. Ймовірність конфлікту “свобода-демократія” // Віче. – 2000. – № 4. – С. 141-156.
11. Селіванов В. Парадокси свободи і демократії // Віче. – 2000. – № 12. – С. 67-85.

Надійшла до редколегії 13.11.2002 р.